

О. В. Катигрובה,
к. е. н., асистент кафедри економічної теорії,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗМІНИ ЯК ОСНОВА ПОДОЛАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ

O. V. Katiyrobova,
PhD, assistant of economic theory department, Taras Shevchenko National University of Kyiv

INSTITUTIONAL CHANGES AS OVERCOMING OF THE CONTRADICTIONS OF INNOVATIVE DEVELOPMENT

У статті розглянуто сутність інституційних змін як основи подолання суперечностей інноваційного розвитку, досліджено результати перетворень в економіці України, визначено інституційні пріоритети розвитку у перспективі.

The article explains the essence of institutional changes as overcoming of the contradictions of innovative development, studied the results of changes in the Ukrainian economy, defined institutional development priorities in perspective.

Ключові слова: інституція, інституційні зміни, ринкова трансформація, інноваційний розвиток, суперечності, підприємець-новатор, державна політика.

Key words: institution, institutional changes, market transformation, innovative development, contradictions, entrepreneur-innovator, public policy.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Еволюція світової економіки протягом ХХ ст. призвела до переходу від досконалої до недосконалої конкуренції, тому стратегія інтенсивного впровадження у виробництво нових технологій, нововведень та винаходів, підвищення їх якості набуває особливого значення в умовах трансформації. Посилюється "необхідність державного впливу на самі разючі "дефекти" ринкового механізму, пов'язані з різким зростанням соціальної нерівності, монополізацією і кризами" [1, с. 797]. Основним завданням сьогодення для суспільства, держави, підприємств і всіх громадян країни є створення адекватного інноваційній економіці інституційного середовища та адаптування нових інституцій до вимог, що склалися в суспільному світовому порядку.

Між різними видами інститутів існують суперечності, і тому "дуже важливо забезпечити відповідність між формальними і неформальними, макро- і мікрорівня, загальнолюдськими і національними, етнічними інститутами. У забезпеченні такої відповідності важливу роль відіграє держава, особливо в умовах трансформаційної економіки, коли реформуються відносини власності, формується система норм і правил, утворюється інституційне середовище" [12, с. 5].

Інституційні зміни, що забезпечують розвиток на основі здорової конкуренції, зростання продуктивності економіки, формування нової структури суспільного виробництва є ос-

новою подолання істотних деформацій, притаманних суспільству інноваційного розвитку. Процес формування і становлення ефективного інституційного середовища має певну специфіку, обумовлену недосконалістю, розбалансованістю і незавершеністю інституційної системи. У сучасних умовах функція основного трансформаційного суб'єкта покладається на державу, яка повинна проводити цілеспрямовану і планомірну політику з метою подолання суперечностей економічного розвитку, які гальмують економічне зростання на основі інновацій.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Заходи щодо використання інновацій є результатом не тільки потреби самодостатнього розвитку національних економік, а й намагання забезпечити домінування на ринках новітніх технологій, заповнити певну "технологічну прогалину" у світовому просторі, реалізуючи тим самим свої національні інтереси.

Ринкова економіка та її інституції формуються разом з індустріальною основою суспільства і притаманними їй техніко-технологічними інституціями. В інверсійному варіанті індустріальна структура вже існує, але, коли вона починає функціонувати на ринкових засадах, виявляється невідповідність її інституцій цій основі. Це обумовлює інший

порядок та переважно інституційний характер економічних перетворень". Це зумовлює "необхідність удосконалення існуючої системи суспільних інститутів: правил, норм, законів, установ та інших соціальних утворень, що регулюють поведінку людей, суб'єктів господарювання та інших форм суспільної діяльності. Перш за все, це стосується пошуку оптимальних співвідношень функцій держави та ринку і механізмів їх взаємодії" [7, с. 10].

Інституціональна система є "єдністю сталості і мінливості, взаємозумовленості і взаємовиключення, позитивного і негативного. Усі характерні риси інституціонального процесу вказують на наявність внутрішніх протилежних тенденцій у його структурі. Виникнення суперечності, проходження певних стадій, ступенів розвитку та їх розв'язання створює передумови для стрибка в новий якісний стан. Розв'язання суперечності всередині інституційної системи включає тотожність інституційних елементів, їх взаємовизначення один через одного й у результаті взаємозаперечення протилежних моментів" [9, с. 55]. Безперервний процес розв'язання і відтворення суперечностей у межах інституційної системи складає основу процесу руху, а, відповідно, і перетворень.

Процес створення будь-яких норм залежить від інтересів, заснованих на економічній вигоді. Цілі державної економічної політики повинні визначатися суспільними інтересами. Проте суспільні та особисті інтереси суб'єктів економіки рідко тотожні, тому насправді державна економічна політика визначається насамперед приватними інтересами. Узгодити суперечливі приватні інтереси із досягненням загальносуспільних цілей можна лише за допомогою досконалої інституційної системи, що водночас впливає і на стимули інноваційної діяльності.

У науковій економічній літературі теоретичним проблемам розвитку інституційних змін присвячено праці Базилевича В.Д., Гайдай Т.В., Гейця В.М., Йохни М.А., Липова В.В., Маслова А.О., Осецького В.Л., Чухна А.А. та інших учених-економістів. Визначено, що на темпи інституційних змін впливають внутрішні та зовнішні фактори. Ефективне інституційне середовище характеризується несуперечністю старих і нових інституцій, а також існуванням системи, здатної до опору, і наявністю соціальних верств, що підтримують реформи у країні. Внутрішні чинники змін можуть мати об'єктивний характер, зумовлений станом природного середовища, розвитком матеріально-технічного базису, ступенем досконалості технологій, особливостями людського сприйняття та реакції на навколишню реальність. Проте недостатньо широко розкриті питання щодо подолання суперечностей інноваційного розвитку шляхом здійснення інституційних змін.

МЕТА СТАТТІ

Метою даної роботи є розкриття сутності інституційних змін як основи подолання суперечностей інноваційного розвитку, дослідження результатів перетворень в економіці України, визначення, обґрунтування інституційних пріоритетів розвитку у перспективі.

РЕЗУЛЬТАТИ

Визначимо інституційні зміни як безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних перетворень та формування притаманних ринковій економічній системі соціальних і економічних інституцій. Така трансформація охоплює систему змін у економічній, політичній, правовій, соціальній та духовній компонентах суспільної системи. Кінцевою метою змін кожної з них є формування макроекономічного середовища, орієнтованого на максимальне задоволення потреб кожного індивіда та подолання протиріччя між ними, за допомогою необхідних інституційних умов для високих темпів інноваційного розвитку.

На думку Д. Норта, постійна взаємодія інституцій і організації в умовах економічної конкуренції примушує організації в боротьбі за виживання постійно інвестувати в знання. Характер і спрямованість знань, отриманих індивідами і їх організаціями, визначають сприйняття можливостей і вибір, що впливатиме на поступову зміну існуючих інституцій. Оскільки між елементами інституціональної системи існує трансакційний зв'язок, то інституційні зміни залежать "від попередньої траєкторії розвитку" [8, с. 104] та індивідуальних особливостей економічних суб'єктів, їх ментальності та розумових здібностей.

Як засвідчує реальне господарське життя, саме суб'єктивні рішення учасників інституційного процесу призводять до вибору, який не є найкращим, а тому, і до надмірних трансакційних витрат. Інституційні зміни відбуваються через так зване "замикання", викликане в економіці здатністю інституцій збільшувати прибутки організацій, що породжує залежність організацій від інституційної основи суспільства. Зростання майбутніх доходів — єдина умова, за виконання якої організації згодні виокремити кошти для удосконалення правил і законів.

Джерелом інституційних інвестицій у економічно розвинених країнах є майбутні прибутки організацій, отримані від підвищення якості інституційної системи. У процесі інституційних змін відбувається формування нового інституційного порядку, скорочення трансакційних витрат, зменшення невизначеності, ризику, асиметрії інформації та опортуністичної поведінки контрагентів.

У процесі здійснення інституційних змін, що вплинули на розвиток інноваційної сфери, на нашу думку, доцільно виокремити два етапи. Основні завдання першого етапу (поч.-кін. 90-х років ХХ ст.) визначимо як завершення приватизації в реальному секторі економіки, створення ринку цінних паперів, введення приватної власності на землю, здійснення демонополізації промисловості, забезпечення дії вільної конкуренції, лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

Початок другого етапу інституційних перетворень (кін. 90-х років ХХ ст. — до сьогодні) пов'язаний зі зростаючим розумінням фундаментальної ролі факторів духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру. Нехтування національною багатоплановою складовою людського життя неминуче заводить реформи у глухий кут, або, в гіршому випадку, призводить до соціального протесту і вибуху.

Отже, проведення змін в інституційній системі є підґрунтям створення таких стимулів і мотивів діяльності, які дозволять сконцентрувати зусилля широких верств населення на тих напрямках, що забезпечать втілення у реальність трансформаційних програм і планів.

В Україні склалася ситуація, характерна для радянських часів, коли більше уваги приділяється переконуванням, роз'ясненням, пропаганді, агітації та заходам адміністрування для ініціації змін у потрібному напрямку.

В основних рисах визначено мету соціально-економічних перетворень, прийнято численні програми і плани, в яких вказано що, де, коли і кому потрібно робити для їх досягнення, проте реальні результати свідчать, що наявна інституційна система досить часто створює такі стимули і ініціює такі мотиви, які спрямовують дії економічних агентів на досягнення цілей, діаметрально протилежних закладеним у програмах трансформації [3, с. 29].

Так, більш вигідним лишається інвестування у розвиток тінювих, а не постіндустріальних технологій, більше прибутків приносить спекулятивна посередницька, аніж інноваційна діяльність, переваги у конкурентній боротьбі отримує не той, хто добре працює і сплачує всі податки, а той, хто їх приховує чи користується заступництвом чиновників.

У період трансформації в країні сформувалися так звані адміністративно-територіальні групи, які отримували дешеві бюджетні ресурси, забезпечували державні замовлення, можливість участі в приватизації високоприбуткових підприємств тощо. Оскільки інституційні зміни ініціюються групами, що мають власні інтереси, то наслідком створення таких інституцій є орієнтація на обслуговування вузьких корисливих інтересів на протипагу державним. Така ситуація не дозволяє забезпечити інноваційний розвиток держави як системи, а радикальна трансформація суспільства потребує державної влади, що ефективно працює, і це є головною проблемою інституційних змін.

Обмеження інноваційної діяльності є наслідком неефективного державного впливу, зокрема податкових пільг, антімонопольного, патентно-ліцензійного та кон'юнктурного регулювання технологічного оновлення виробництва. Незважаючи на виняткову важливість входження вітчизняних науково-виробничих структур у міжнародний трансфер технологій, в Україні відсутнє законодавство з його регулювання, не досліджені специфічні особливості, тенденції розвитку. Законодавством визначено лише одну пільгу для інноваційної діяльності — оподаткування у розмірі 50 % від чинної ставки прибутку від реалізації інновацій інноваційними центрами, занесеними до державного реєстру. У такому випадку, на нашу думку, всі підприємства фактично позбавлені економічно рівноправних умов здійснення інноваційної діяльності, якщо вони не зазначені інноваційними центрами. Це призводить до суттєвого зниження мотивації підприємств здійснювати наукові та проектно-конструкторські роботи, а також освоювати і впроваджувати нові технології.

На початку періоду реформування трансформація структури економіки відносилася до пріоритетних завдань, що передбачало визначення основних напрямів розвитку суспільного виробництва, темпів і пропорцій економічного зростання, структури централізованих інвестицій та ін. Вважаємо, що головне протиріччя організації структурних перетворень виявилось у спробі поєднати елементи ринкової та централізованої економіки. Регулювання економіки бажано здійснювати так, як це відбувається в ринкових економічних системах, проте впровадження комплексної трансформації структури економіки під силу тільки посиленому централізованому управлінню.

На наш погляд, одним із основних прорахунків здійснення інституційних змін стало безсистемне проведення процесу ринкової трансформації, який по суті перетворився в набір окремих заходів, не пов'язаних з глибоким обґрунтуванням та послідовністю реалізації. Зокрема, це заходи щодо лібералізації зовнішньоекономічної діяльності без відповідної підтримки внутрішнього виробника, які призвели до наповнення внутрішнього ринку закордонними товарами низької якості та витіснення товарів вітчизняного виробництва.

Здійснення законодавчого забезпечення реформування відбувалося в період, коли старі механізми господарських процесів уже перестали діяти, а нові ще не були зроблені. Тому закономірно виникла необхідність принципового оновлення законодавчої бази інноваційної діяльності. Головним прорахунком при цьому стало те, що реформування законодавства звелось до розробки ряду абстрактних від дійсності економічних правил і законів, більш прирочених для країн з ринковою економікою, а не для країн у транзитивному періоді.

Становлення правових основ інноваційного розвитку збігалось із загостренням кризових явищ в економіці держави і суспільстві, дія нормативних документів була спрямована на вирішення завдань поточного характеру [10, с. 34]. Пострадянська приватизація призвела до переходу власності в руки власників, які створили (або не піклувалися про

створення) неефективні організаційно-господарські форми, чим обумовили низьку конкурентоздатність, високі трансакційні витрати та відсутність активної мотивації інноваційного розвитку в державі.

За умов обмеженості фінансових і матеріальних ресурсів, за всіх труднощів трансформаційного періоду державі вдалося зберегти основні наукові школи та унікальні технології, здатні забезпечувати розвиток сучасного високотехнологічного виробництва на світовому рівні. Це потенційно конкурентний капітал України, але на сьогодні він не є фундаментом інноваційного розвитку.

Інтеграція науково-технічної сфери в процеси економічного і соціального розвитку суспільства означає формування системи інститутів, які створюють могутні стимули для генерування стабільного потоку ефективних нововведень, що сприяють утворенню нових ринків наукомісткої продукції, які здатні забезпечувати платоспроможний попит.

Вважаємо, що нашій державі доцільно обрати як головну стратегію шлях позиціонування за обмеженою кількістю технологічних напрямів, конкретизація яких зумовлює необхідність проведення аналітичних досліджень ринкової кон'юнктури і можливостей вітчизняного науково-технологічного потенціалу щодо відповідності цій кон'юктурі. Наступним кроком має стати реструктуризація наукової та промислової систем держави на підставі поєднання інтересів суб'єктів економічної діяльності з інтересами державної політики щодо піднесення обраних технологічних напрямів до конкурентоспроможного рівня. Ця стратегія вимагатиме посилення вітчизняного науково-технологічного потенціалу і зробить вирішальним його внесок в інноваційний розвиток національної економіки.

Зміцнення тенденції інноваційного розвитку потребує відповідних інституційних трансформацій в науково-виробничій сфері. Аналіз світового і вітчизняного досвіду з питань пошуку шляхів посилення впливу та конкурентоспроможності країни свідчить, що основою створення ефективної інноваційної моделі розвитку є "формування відповідного інституційного середовища суспільства, що охоплює: фундаментальні політичні, соціальні, юридичні правила, в межах яких здійснюються процеси виробництва інновацій та обміну (конституційне, виборне, майнове, контрактне право); правила, що регулюють стосунки в приватному секторі (теорія прав власності); правила поведінки економічних агентів на контрактній основі (теорія корпорацій, теорія регулювання структур); негласні правила поведінки економічних агентів (звичаї, традиції, моральні установи, релігійні заповіді та ін.); правила, що регулюють стосунки в публічній сфері (теорія суспільного вибору)" [6, с. 122].

Русійною силою інституційних змін є підприємець-новатор, який реагує на стимули, закладені в інституційній основі.

Новаторська функція підприємця відзначається сильною взаємодією складових мотивації до праці, матеріальних та моральних стимулів. Новатор відрізняється "коласальним творчим та інтелектуальним потенціалом, здатністю генерувати ідеї у будь-якій сфері підприємницької діяльності під впливом внутрішніх спонукальних мотивів до самовираження, реалізації власних можливостей. Саме тому поєднання інноваційної діяльності та підприємництва дає дуже часто "вибуховий", значний ефект" [11, с. 265].

Основний стимул підприємців до здійснення інноваційної діяльності зазвичай пов'язують з бажанням збільшення прибутків за рахунок продажу на ринку більш якісної, конкурентоздатної продукції чи застосування більш ефективної або модифікованої технології. А також "джерело його винагороди полягає в оптимізації обміну-спілкування й скороченні суми трансакційних і трансформаційних витрат" [4, с. 143]. Проте на шляху отримання додат-

кового прибутку чи надприбутку існує ризик підвищення витрат періоду освоєння нової продукції чи технології. Важко передбачити поведінку покупців нової продукції та виправдання розрахункових показників про обсяг продажу та окупність витрат.

Визначальною силою, що спонукає до здійснення інноваційної діяльності, є ринкова конкуренція, яка примушує підприємців під загрозою падіння прибутку і втрати конкурентоздатності боротися за завоювання ринку та споживача.

Вважаємо, що серед основних факторів мотивації суб'єктів інституційних змін доцільно виокремити:

- очікувані вигоди (зростаюча віддача в процесі граничних інституційних змін);
- цінність створених інституцій з точки зору відповідності економічним інтересам;
- легітимність впроваджених норм.

Серед важливих соціально-психологічних стимулів інноваційної активності підприємців нами визначено: створення умов для творчої самореалізації; суспільне визначення значущості інноваційної діяльності; підвищення престижу високоякісної праці; заохочення прояву творчої ініціативи; забезпечення соціальних гарантій, розвиток і підвищення соціальної інфраструктури.

Одним із найважливіших механізмів впливу структурної політики на ринкову трансформацію стає формування ринкової інфраструктури та недержавних центрів інвестиційної активності. Якою б зваженою та обгрунтованою не була методологія економічних реформ, значна частина її успішного здійснення залежить від практичної діяльності ринкових інститутів.

Дія конкурентних механізмів об'єктивно посилює необхідність оновлення технологічної бази промислових підприємств, активізації інноваційної діяльності. В умовах посилення ролі інновацій відбувається певне пожаття у розробці і використанні нововведень на підприємствах, які після приватизації і корпоративізації перебувають у стані реструктуризації. Це є підставою для очікування активізації інноваційної діяльності не тільки малих дослідно-впроваджувальних фірм, але і великих промислових підприємств.

Таким чином, крупні промислові корпорації та корпоративні системи здатні взяти на себе основний тягар санації виробництва та реструктуризації основного капіталу, забезпечити органічне поєднання науки з виробництвом, посилити вертикальну і регіональну інтеграцію, покращити діяльність виробничих, фінансових, комерційних, маркетингових та інноваційних структур. Такі корпоративні системи повинні взяти на себе роль лідерів у боротьбі за розширення свого впливу і на внутрішньому, і на світовому ринках. Розробка та виробництво новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності продукції не можливі без потужних дослідницьких центрів і лабораторій, які доцільно формувати у складі корпорацій як невід'ємний елемент інституційної реформи в цілому.

Розвиток інноваційної інфраструктури передбачає створення і удосконалення дії існуючих інституцій у сфері фінансів, консалтингу, інформаційно-комунікативних, юридичних та освітніх послуг. Підтримка цього процесу може відбуватися за рахунок їх безоплатного забезпечення державними інформаційними послугами, повного чи часткового включення видатків підприємств на їх придбання до витрат, які вираховуються з оподаткованого прибутку тощо.

Важливою складовою формування національно-господарської системи, зорієнтованої на інноваційний тип економічного зростання, є комплекс спеціальних заходів щодо забезпечення структурно-технологічної перебудови вітчизняної економіки на базі розповсюдження інновацій нового технологічного укладу. З метою вирішення проблеми ство-

рення умов для збереження кадрів, знань, технологій у перспективних сферах доцільно посилити державну підтримку виробництва і науки, створити умови, що забезпечують вигідність нарощування виробничої діяльності та інвестицій в її розвиток.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у результаті дослідження можна зробити висновок, що однією з найгостріших проблем сучасної України є подолання суперечностей розвитку шляхом ефективного здійснення інституційних змін, спрямованих на формування інноваційних засад господарювання. Це, в свою чергу, сприятиме динамічному стимулюванню економіки з метою досягнення такого рівня добробуту населення та рівня конкурентоспроможності країни, який співвідноситься з загальносвітовими стандартами гідного життя. Використання головних засад цієї теорії як базової може зробити нашу країну високорозвиненою державою-провідником науково-технічного прогресу.

Література:

1. Базилевич В.Д. Философия экономики. История: [монография] / В.Д. Базилевич, В.В. Ильин. — К.: Знання; М.: Рыбари. — 2011. — 927 с.
2. Гайдай Т.В. Інституційні перетворення національної економіки в контексті глобальних тенденцій євроінтеграції / Т.В. Гайдай // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Україна в умовах глобальної конкуренції: стратегія випереджаючого розвитку", 22—24 квітня 2010 р. — Донецьк: ДРУК-ІНФО, 2010. — 471 с. — С. 31—33.
3. Концепції інституційної економічної теорії в управлінні розвитком соціально-економічних систем: монографія / [М.А. Йохна, В.В. Стадник, П.Г. Іжевський, О.В. Замазій, В.Л. Карпенко]. — Хмельницький: ХНУ, 2007. — 313 с.
4. Липов В.В. Мотивація інституційних змін у трансформаційній економіці: монографія / Липов В.В. — Х.: НФУ, 2004. — 183 с.
5. Маслов А.О. Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення: монографія / А.О. Маслов. — К.: Агрармедіагруп, 2012. — 432 с.
6. Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 20 червня 2007 року / Верховна Рада України; Комітет з питань науки і освіти / К.С. Самойлик (голова ред.кол.), Г.О. Андрощук (упоряд.), М.М. Шевиченко (упоряд.). — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 304 с.
7. Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015. Національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. — К.: НВЦ НБУВ, 2010. — 232 с.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Д. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
9. Носова О.В. Інституційні суперечності перехідної економіки / Носова О.В. // Економічна теорія. — 2004. — № 3. — С. 52—59.
10. Осецький В.Л. Ідеї М. Зібера в контексті інституційних реформ / Осецький В.Л., Катигрובה О.В. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Економіка". — 96/2007. — С. 32—35.
11. Сучасне підприємництво: Довідник / В.О. Сизоненко. — К.: Знання-Прес, 2007. — 440 с.
12. Чухно А.А. Інституціоналізм: теорія, методологія, значення / А.А. Чухно // Економіка України. — 2008. — № 6 (559). — С. 4—13.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2013 р.